

Leszek Pawlikowicz*

WYKORZYSTANIE RADZIECKICH EMIGRANTÓW DOBY *DÉTENTE* W PRAKTYCE DZIAŁAŃ

1. ZARZĄDU GŁÓWNEGO KGB I WSPÓŁCZESNE REMINISCENCJE TEGO ZJAWISKA. CASUS STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI

Streszczenie

W artykule – na podstawie amerykańskich dokumentów urzędowych i sądowych (odnoszących się do czterech udokumentowanych przypadków szpiegostwa pomiędzy 1971 a 1991 rokiem) i przy wykorzystaniu metod empirycznych, ilościowych i porównawczych – poddano analizie działalność prowadzoną na rzecz wywiadu zagranicznego KGB przez emigrantów z ZSRR przybyłych do Stanów Zjednoczonych w latach 1971–1984. Poza opisem skali i specyfiki wspomnianej fali migracyjnej przedstawiono cztery zasadnicze kierunki ich pracy operacyjnej, jak również rozwój nowych form współdziałania rosyjskich emigrantów z rosyjskimi służbami wywiadowczymi po 1991 roku.

Słowa kluczowe: wywiad, emigranci, szpiegostwo, USA, ZSRR

Wstęp

Zainicjowana w 1969 roku przez prezydenta Richarda Nixona jako zasadniczy element jego globalnej polityki zagranicznej (mający na celu uniknięcie wojny nuklearnej między ówczesnymi supermocarstwami) tzw. polityka odprężenia (*détente*) – która była poniekąd powrotem i zarazem znaczącym rozwinięciem nieśmiałych prób ocieplenia z drugiej połowy lat 50., a zakończyła się wraz z wkroczeniem radzieckich wojsk do Afganistanu w grudniu 1979 roku – przyczyniła się zarazem do radykalnego wzmocnienia potencjału wywiadowczego Związku Radzieckiego. Kluczową rolę w tym procesie odgrywał radziecki wywiad

* Uniwersytet Rzeszowski, e-mail: lpawlikowicz@ur.edu.pl, ORCID 0000-0002-4389-1937.

cywilny, czyli 1. Zarząd Główny Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (*1. Главное управление Комитета государственной безопасности – 1. ГУ КГБ*), a jedną z istotnych sfer jego działań stało się wykorzystanie legalnej emigracji z ZSRR do krajów kapitalistycznych, w szczególności – Stanów Zjednoczonych Ameryki. Choć po 1917 roku radzieckie organy bezpieczeństwa wielokrotnie wykorzystywały uciekinierów i legalnych emigrantów z terytorium porewolucyjnej Rosji i ZSRR w rozmaitych przedsięwzięciach operacyjnych (choćby w ramach słynnej operacji „Trust”), to nowością było wykorzystanie legalnych emigrantów w tak dużej skali.

Zasadniczym celem badawczym w odniesieniu do niniejszego artykułu było udzielenie odpowiedzi na następujące pytania: Jaką rolę odgrywała wspomniana fala emigracji na tle pozostałych radzieckich fal emigracyjnych doby zimnej wojny, zwłaszcza pod względem skali i specyfiki? Jakie były zasadnicze sposoby jej wykorzystania przez radziecki wywiad cywilny na podstawie działań realizowanych przez konkretnych emigrantów? Wreszcie, czy wraz z zakończeniem zimnej wojny, w całkowicie nowej sytuacji geopolitycznej – ukształtowanej na początku lat 90. – możliwości wywiadowcze nowej emigracji rosyjskiej wzrosły, czy też straciły na znaczeniu? W artykule wykorzystano m.in. liczne amerykańskie dokumenty urzędowe (zwłaszcza kongresowe) i sądowe.

W zakresie metodologii wnioskowania (ustalania faktów) wykorzystano różnorodne metody stosowane w obszarze nauk społecznych, w szczególności w dyscyplinie nauk o bezpieczeństwie. Najbardziej przydatne okazały się metody empiryczne, ilościowe oraz porównawcze. Dwie ostatnie znalazły też zastosowanie w przeprowadzonej analizie danych historycznych.

Specyfika i skala fali radzieckich imigrantów doby *détente* w Stanach Zjednoczonych

Przez pierwszych siedem dekad XX wieku skala imigracji z Rosji, a następnie Związku Radzieckiego do Stanów Zjednoczonych miała tendencję spadkową, przy czym zdecydowana większość (2 511 867 imigrantów, czyli aż 95,3% spośród ogólnej liczby 2 634 445) przybyła jeszcze przed wybuchem rewolucji październikowej (zob. tabela 1).

Tabela 1. Liczba obywateli Rosji/ZSRR emigrujących do USA w latach 1901–1970

Okres lat	Liczba obywateli Rosji/ZSRR emigrujących do Stanów Zjednoczonych	Udział przybyłych w danym okresie w stosunku do lat 1901–1970 (%)
1901–1913	2 209 462*	83,9
1914–1917	302 405*	11,5
1918–1932	98 851**	4,2
1933–1941	6 034**	0,2
1942–1945	611	0,02
1946–1950	3 031	0,1
1951–1960	6 288	0,2
1961–1970	7 763	0,3
Ogółem 1901–1970	2 634 445	100,00

* Wraz z ludnością późniejszych państw: Finlandii, Litwy, Łotwy i Estonii (zapewne także – będącej wówczas pod władaniem imperium rosyjskiego – wschodniej części Polski, choć nie jest to – w przeciwieństwie do wymienionych uprzednio krajów – *expressis verbis* wyrażone w publikowanych amerykańskich dokumentach statystycznych).

** Wraz z obywatelami: Litwy, Łotwy i Estonii.

Źródła: *Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957. A Statistical Abstract Supplement*, Washington D.C. 1960, s. 56; *Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1970. Part 1. Bicentennial Edition*, Washington D.C. 1975, s. 105.

Z kolei spośród 122 578 radzieckich imigrantów z lat 1918–1970 aż 98 851 z nich (80,6%) trafiło za ocean jeszcze przed nawiązaniem w 1933 roku stosunków dyplomatycznych pomiędzy oboma państwami, a imigracja w pierwszym ćwierćwieczu zimnej wojny (w latach 1946–1970) ograniczyła się zaledwie do 17 082 osób. Należy jednocześnie zaznaczyć, że radzieccy uciekinierzy, wywodzący się początkowo najczęściej z białogwardyjskich kręgów oficerskich lub osób cywilnych zbiegłych przed prześladowaniami, a przybywający do Stanów Zjednoczonych zarówno po 1917 roku, jak i po II wojnie światowej (a co najmniej do 1953 roku), byli krytycznie nastawieni do nowego porządku politycznego wprowadzonego przez bolszewików po rewolucji październikowej, angażując się zarazem (choć w warunkach amerykańskich było to zjawisko zdecydowanie rzadsze niż w krajach Europy Zachodniej) w działalność emigracyjnych organizacji (np. takich, jak: Ludowy Związek Pracy Rosyjskich Solidarystów [*Национально-Трудовой Союз российских союдапистов – HTC*] czy Antybolszewicki Front Narodów [*Anti-Bolshevik Bloc of Nations – ABN*])¹. Trzeba jednocześnie wyraźnie

¹ J.E. Hassell, *Russian Refugees in France and the United States between the World Wars*, Philadelphia 1991, s. 38; S. Mikkonen, *Exploiting the Exiles: Soviet Émigrés in U.S. Cold War Strategy*, „Journal of Cold War Studies”, 2012, vol. 14, no. 2, s. 98.

zaznaczyć, że po 1917 roku amerykańskie statystyki imigracyjne nie rozróżniały oficjalnych imigrantów od nielegalnych (według rozumienia radzieckiego prawa) uciekinierów, którzy pojawiali się aż do chwili upadku ZSRR w 1991 roku.

Wzrost imigracji ze Związku Radzieckiego do Stanów Zjednoczonych od 1971 roku był początkowo ubocznym rezultatem zezwolenia przez władze ZSRR na emigrację własnych obywateli żydowskiego pochodzenia². Wprowadzenie w sierpniu 1972 roku przez Radę Ministrów ZSRR podatku wyjazdowego od wykształcenia emigrantów nie spowolniło wspomnianej fazy emigracji, a wejście w życie w styczniu 1975 roku tzw. poprawki Jacksona-Vanika do ustawy o handlu oraz podpisanie siedem miesięcy później – *Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie* – umożliwiło, w ramach rozpoczętego wówczas procesu łączenia rodzin czy zawierania małżeństw pomiędzy obywatelami różnych państw – jego znaczne przyspieszenie i rozszerzenie poza społeczność żydowską³. Po raz pierwszy – formalnie od 1952 roku, kiedy oficjalnie pozbawiono obywateli radzieckich prawa do emigracji z ZSRR (choć i tak liczne wymogi administracyjne zawarte w przepisach niższego rzędu faktycznie ją uniemożliwiały), a w praktyce – od 1917 roku zaistniała możliwość legalnej emigracji z ZSRR. Z tego względu istniało duże prawdopodobieństwo, że – pewna część osób, które skorzystały z tej formy wyjazdu na stałe do innych państw – nie była tak krytycznie nastawiona do Związku Radzieckiego, jak osoby z poprzednich porewolucyjnych fal imigracji.

Ponadto, liczba przybyłych do Stanów Zjednoczonych w ramach wspomnianej, „odprężeniowej” fali była znacząco większa. Jeśli przyjąć, że jej zakończenie przypadło, wraz z wkroczeniem wojsk ZSRR do

² Nastąpiło to po próbie porwania w dniu 15 czerwca 1970 roku samolotu An-2 (z lotniska Smolny pod Leningradem) przez 16 obywateli radzieckich, w tym 14 żydowskiego pochodzenia, z zamiarem przelotu do Szwecji. Pod wpływem międzynarodowych protestów władze ZSRR nie tylko uchyliły wszystkie orzeczone w tej sprawie w grudniu 1970 roku wyroki śmierci, ale także zezwoliły na emigrację ograniczonej liczby własnych obywateli do Izraela. Zob. szerzej: *Soviet Jewry, Hearings before the Subcommittee on Europe of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives Ninety-Second Congress, First Session, November 9 and 10, 1971*, s. 281–294.

³ Zob. szerzej: F.A. Lazin, *The Struggle for Soviet Jewry in American Politics. Israel versus the American Jewish Establishment*, Lanham 2005, s. 46; *Emigrations of Soviet Jews*, Washington D.C. 1976, s. 1–4; *Report to the Congress of the United States on Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings and Recommendations Two Years After Helsinki*, Washington D.C. 1977, s. 116–122.

Afganistanu, w końcu grudnia 1979 roku – to w jej ramach napłynęło co najmniej 104 874 radzieckich imigrantów (zob. tabela 2). Natomiast wykres jej dynamiki wskazuje, że należy do niej zaliczyć jeszcze dodatkowe osoby przybyłe w okresie tzw. drugiej zimnej wojny w latach 1980–1984, gdyż – mimo gwałtownie pogarszających się relacji pomiędzy oboma ówczesnymi supermocarstwami – imigracja utrzymywała się jeszcze na relatywnie wysokim poziomie aż do gwałtownej utraty impetu w 1982 roku, a następnie osiągnięcia minimalnego stanu dwa lata później (ponowny jej wzrost od 1987 roku był już wynikiem wewnętrznej liberalizacji systemu politycznego zainicjowanej przez Gorbaczowa). W takim przypadku liczba przybyłych z ZSRR imigrantów sięgnęła co najmniej 147 250.

Tabela 2. Liczba obywateli ZSRR emigrujących do Stanów Zjednoczonych w latach 1971–1991

Rok kalendarzowy Rok finansowy*	Liczba obywateli ZSRR emigrujących do Stanów Zjednoczonych		
	bezpośrednio (obywatele ZSRR pochodzenia innego niż żydowskie)*	poprzez Wiedź (obywatele ZSRR pochodzenia żydowskiego)**	ogółem
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1971*	b.d.	1 200	co najmniej 1 200
1972*	495	3 499	3 994
1973*	758	3 758	4 516
1974*	1 029	4 821	5 850
1975*	1 165	6 050	7 215
1976*	2 574	9 576	12 150
1977*	2 047	10 531	12 578
1978*	1 709	18 576	20 285
1979*	4 146	32 940	37 086
1980*	6 450	20 514	26 964
1981*	2 085	9 775	11 860
1982*	490	1 211	1 691
1983*	420	698	1 009
1984*	181	ok. 550	ok. 730
1985*	197	ok. 800	ok. 1 000
1986	350	ok. 700	ok. 1 050
1987	b.d.	ok. 6 100	co najmniej 6 100
1988	b.d.	ok. 16 800	co najmniej 16 800
1989	b.d.	ok. 56 000	co najmniej 56 000
1990	b.d.	ok. 6 500	co najmniej 6 500

1	2	3	4
1991	b.d.	ok. 35 200	co najmniej 35 200
Ogółem 1971–1991	co najmniej 24 096	ok. 245 800	co najmniej 269 900
w tym 1971–1984	co najmniej 23 549	ok. 123 700	co najmniej 147 250
z czego 1971–1979	co najmniej 13 923	90 951	co najmniej 104 874

* W Stanach Zjednoczonych rok finansowy dla instytucji nonprofit zaczyna się 1 lipca poprzedniego roku i kończy 30 czerwca aktualnego roku. A zatem np. dane z roku finansowego 1970 obejmują obywateli, którzy wyemigrowali do Stanów Zjednoczonych od 1 lipca 1969 r. do 30 czerwca 1970 r.

** W niektórych przypadkach dane opublikowane dla poszczególnych lat różniły się o kilka do stu kilkunastu osób w zależności od daty wydania konkretnych raportów przez Komisję ds. Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie Izby Reprezentantów Stanów Zjednoczonych. W takim przypadku przyjęto dane z raportów późniejszych. Np. dla roku 1975 przyjęto dane z raportu opublikowanego w 1985 r., a nie z 1977 r. (gdzie figurowała liczba 1162), dla roku 1980 przyjęto dane z raportu opracowanego w 1985 r., a nie z 1982 r. (figurowała tam liczba 6452). Z kolei dla lat 1982 i 1983 przyjęto dane z raportu opublikowanego w 1987 r., a nie z 1985 (gdzie kolejno figurowały liczby: 480 i 311). Ponadto, warto podkreślić, że aż ok. 70–95% osób spośród wspomnianej kategorii deklarowało narodowość ormiańską (przy czym szczegółowo – w odniesieniu do owej narodowości – opublikowano jedynie dane dla lat 1980 i 1981, dla których narodowość tę deklarowało odpowiednio: 6 109, czyli 94,7% oraz 1 903, co stanowiło 91,3%).

*** Wspomniana kategoria osób odnosi się do tych obywateli Związku Radzieckiego, którzy opuścili terytorium ZSRR z wizami izraelskimi, lecz po wylądowaniu w Wiedniu zdecydowali się na zmianę ostatecznego celu podróży na Stany Zjednoczone.

Źródła:

1) Dane dla lat finansowych 1970–1985 zasadniczo opracowano na podstawie raportów Komisji ds. Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie Izby Reprezentantów Stanów Zjednoczonych (dla lat 1970–1985): *The Helsinki Process and East West Relations: Progress in Perspective. A Report on the Positive Aspects of the Implementation of the Helsinki Final Act, 1975–1984*, Washington D.C. 1985, s. 116–117; s. 168; *Report to the Congress of the United States on Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings and Recommendations Two Years After Helsinki*, Washington D.C. 1977, s. 117; *Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings and Recommendations Seven Years After Helsinki*, Washington D.C. 1982, s. 167–168; *Basket III: Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings Eleven Years After Helsinki*, Washington D.C. 1987, s. 39. Wyjątkowo uzupełnione o dane na temat emigracji obywateli ZSRR pochodzenia żydowskiego do Stanów Zjednoczonych w latach kalendarzowych 1984–1985, opublikowane w: M. Tolts, *A Half Century of Jewish Emigration from the Former Soviet Union: Demographic Aspects*, Davis Center for Russian and Eurasian Studies, on 20 November 2019, s. 2, <https://daviscenter.fas.harvard.edu> (8.08.2022).

2) Dane dla lat kalendarzowych 1986–1991 opracowano na podstawie M. Tolts, *op. cit.*, s. 2.

W obu przypadkach zdecydowaną większość imigrantów stanowiły osoby pochodzenia żydowskiego (odpowiednio 86,7% dla lat 1971–1979 oraz 84,0% dla lat 1971–1984). Z kolei w ramach pozostałej części przeważali Ormianie. Brakuje natomiast konkretnych danych na temat etnicznych Rosjan i Ukraińców, choć – jak można spekulować – najprawdopodobniej zajmowali pod tym względem pozycję trzecią i czwartą.

Wykorzystanie radzieckich emigrantów doby *détente* w działaniach podejmowanych przez 1. Zarząd Główny KGB przeciwko Stanom Zjednoczonym

Jak zasygnalizowano wyżej, w przeciwieństwie do nastawionych – w zdecydowanej większości – antyradziecko, jak również bardziej hermetycznych społecznie i kulturowo, poprzednich fal imigrantów przybywających z ZSRR, osoby trafiające za ocean były już mentalnie ukształtowane w warunkach radzieckiej rzeczywistości, w której jednak nie odwoływano się – jak za czasów stalinowskich – do wykorzystywania masowego terroru. W rezultacie ich postawa polityczna była bardziej neutralna i mniej radykalna. Otwierało to zarazem – w warunkach nie zawsze łatwej do przystosowania się dla owych „radzieckich ludzi” amerykańskiej rzeczywistości – znacznie większe możliwości nawiązania z nimi kontaktu przez radziecki wywiad.

Skala i specyfika analizowanej fali emigracyjnej doprowadziła do odtworzenia na przełomie lat 1975–1976 w aparacie centralnym 1. Zarządu Głównego KGB pionu emigracyjnego, który pod nazwą 19. Wydziału dotrwał do chwili rozwiązania komitetu. Poza jednostkami liniowymi (geograficznymi) w jego składzie znalazły się także sekcje funkcjonalne odpowiedzialne m.in. za nadzorowanie przedsięwzięć realizowanych przy wykorzystaniu utworzonego w grudniu 1975 roku Towarzystwa „Rodina” (*Общество „Родина”*), mającego zajmować się formalnie współpracą kulturalną pomiędzy macierzą a środowiskami emigracyjnymi, czy też operacji prowadzonych za pośrednictwem przybywających za granicą duchownych Cerkwi prawosławnej. W Stanach Zjednoczonych 19. Wydziałowi podlegali oficerowie tzw. linii „EM”, operujący z rezydentur KGB w Waszyngtonie, Nowym Jorku i San Francisco⁴.

⁴ L. Pawlikowicz, *Aparat centralny 1 Zarządu Głównego KGB jako instrument realizacji globalnej strategii Kremla 1954–1991*, Warszawa 2013, s. 259–261.

Na podstawie ujawnionych przez amerykańskie służby specjalne informacji oraz danych z akt sądowych wszystkich skazanych w latach 1971–1991 imigrantów przybyłych z ZSRR (zob. tabela 3) można odtworzyć podstawowe kierunki ich działalności operacyjnej, jak również osiągnięte rezultaty. Należy zauważyć, że spośród czterech opisanych przypadków osobowych źródeł informacji wszyscy należeli do kwalifikowanej kategorii agentów⁵. Dwóch zostało zwerbowanych przez KGB jeszcze na terytorium ZSRR i w związku z planowanym wyjazdem przekazano ich do prowadzenia pionowi wywiadu zagranicznego. Z kolei dwoje pozostałych nie miało uprzednio żadnych kontaktów z radzieckimi służbami specjalnymi i rozpoczęło współpracę z 1. Zarządem Głównym dopiero po kilku latach po przyjeździe do Stanów Zjednoczonych. Spośród wspomnianej czwórki – troje było Rosjanami, a jeden Ormianinem. Wszyscy – z wyjątkiem przełożonego Rosyjskiej Misji Prawosławnej w Nowym Jorku – byli imigrantami, natomiast zadaniem duchownego była praca wśród radzieckich emigrantów oraz kontakty z przedstawicielami innych wyznań.

⁵ Według terminologii stosowanej w 1. Zarządzie Głównym KGB istniały trzy ogólne kategorie osobowych źródeł informacji: agenci, zaufane kontakty i zaufane osoby. „Agentami” (*агенты*) mogli być zarówno obywatele radzieccy, jak również obywatele innych państw, jeśli wyrazili formalną zgodę na tajną współpracę z oficjalnym przedstawicielem wywiadu i świadomie, systematycznie oraz w tajemnicy realizowali zlecone zadania wywiadowcze, najczęściej za wynagrodzeniem. Z kolei „zaufanymi kontaktami” (*доверительные связи*) mogli być jedynie obcokrajowcy, którzy przekazywali oficerom wywiadu informacje, zwykle o charakterze wywiadowczym, jednak czynili to dobrowolnie, bez złożenia formalnego zobowiązania do wykonywania analogicznych zadań w przyszłości. W przeciwieństwie do nich „zaufanymi osobami” (*доверительные лица*) byli wyłącznie obywatele radzieccy, którzy okazjonalnie dostarczali podobnych informacji, kierując się pobudkami patriotycznymi. W ramach wspomnianych kategorii informatorów istniały dodatkowe podkategorie osobowych źródeł informacji. *Ibidem*, s. 35–36.

Tabela 3. Wybrane przypadki udokumentowanej działalności agentury 1. Zarządu Głównego KGB w środowiskach fali emigracji byłych obywateli ZSRR w USA w latach 1971–1991*

Imiona i nazwisko (obywatelstwo) / data urodzenia i ewentualnej śmierci/pseudonim nadany przez KGB/rok przybycia do Stanów Zjednoczonych (źródła)	Miejsce pracy (posługi), jednostka organizacyjna, lokalizacja, stanowisko (okres pełnienia funkcji)	Przebieg współpracy z KGB: forma zainicjowania współpracy / okres współpracy z 1. Zarządem Głównym KGB (jednostka prowadząca), informacje o oficerach prowadzących, przyczynach dekonspiracji oraz ewentualnych dezercjach i aresztowaniu	Rodzaje przekazywanych informacji, dane dotyczące ewentualnego wynagrodzenia, oceny szkod i skazania
1	2	3	4
Anatolij Serafimowicz KAZNOWIECKI (ob. ZSRR)/ ur. 14.02.1926, zm. 19.03.1995/ b.d./ 1973 (1)	– cerkiew prawosławna/ katedra Aleksandro- Newska, Aleksandria, Przełożony (1968–1972); – cerkiew prawosławna/ Rosyjska Misja Kościelna, Nowy Jork, przełożony (1973– 1975);	– werbunek przez tzw. pion Cerkiewny MGB na terenie ZSRR ok. 1947 i przekazanie później 1. Zarządowi Głównemu KGB/ ok. 1968 – b.d. (agent); – prowadzony m.in. przez oficera 1. Zarządu Głównego KGB Wiktora Zbirunowa (1968–1971); – informacje przekazane CIA po ucieczce (i przysięgnięciu azylu politycznego w Stanach Zjednoczonych) radzieckiego dyplomaty Władimira Sacharowa w lipcu 1971;	– badanie opinii i nastrojów wśród osób z kręgu emigracji narodowości rosyjskiej; – wykorzystywany jako narzędzie do prowadzenia „działań aktywnych”, m.in. poprzez krytykę amerykańskiej interwencji w Wietnamie oraz przekonywanie duchownych innych wyznań o słuszności polityki zagranicznej ZSRR;
Sarkis O. PASKALIAN (ob. ZSRR, późn. Stanów Zjednoczonych)/ ur. 1939/ b.d./ b.d./ poł. 1971 (2)	– prace dorywcze/Nowy Jork (poł. 1971 – czerwiec 1975);	– werbunek przez kontrwywiad KGB w Erewaniu w 1962 i przekazanie później 1. Zarządowi Głównemu KGB/ ok. 1971 – 2.06.1975 (agent); – prowadzony przez oficerów 1. Zarządu Głównego KGB: Eduarda Czerezjana (ok. 1971– 1975), Abdulchaliha Gadżijewa i Petrosa Petrosjana (1971 i 1975); – aresztowany przez FBI w Nowym Jorku 2 czerwca 1975;	– przekazywanie w latach 1973–1975 tajnych informacji od swego kuzyna Sahaga Dedeyana (nieświadomego współpracy Paskaliana z KGB), a zatrudnionego w Applied Physics Laboratory na John Hopkin's University, dotyczących zakresu i kierunków prowadzonych w nim badań; – przekazywanie w maju 1975 bez wiedzy Dedeyana kopii będącego w jego dyspozycji 70- stronicowego tajnego dokumentu NATO dot. planów wzmocnienia sił sojuszu w Europie w razie wybuchu wojny z krajami Układu Warszawskiego; – skazany we wrześniu 1975 na 22 lata więzienia;

1	2	3	4
<p>Świetlana N. OGORODNIKOWA (ob. ZSRR, późn. Stanów Zjednoczonych)/ur. 1951/ b.d./ b.d./ 1973 (3)</p>	<p>– kolporterka prasy/West Hollywood (1973 – październik 1984); ur. 1951/ b.d./ b.d./ 1973 (3)</p>	<p>– werbunek przez 1. Zarząd Główny KGB/ 1980 – 3.10.1984 (agent); – prowadzona m.in. przez oficerów 1. Zarządu Głównego KGB; Aleksandra Czikwaldze i Wiktora Zoniewa; – poddana okresowej inwigilacji przez FBI od 1979 po skardze pewnego azylanta, wobec którego wykazywała presję, żądając powrotu przez niego do ZSRR; – wykrycie romanu Ogorodnikowej z oficerem kontrwywiadu FBI Richardem Millerem przez pion obserwacji FBI po jej wizycie w konsulacie generalnym ZSRR w San Francisco w dniu 25 sierpnia 1984; – objęcie Ogorodnikowej i Millera obserwacją zewnętrzną przez FBI oraz zainstalowanie podsłuchów w ich domach i samochodach; – aresztowana przez FBI w Los Angeles w dniu 2 października 1984, gdy przygotowywała się do wspólnej podróży z Millerem do Wiednia;</p>	<p>– wyszukiwanie potencjalnych kandydatów do werbunku wśród osób z kręgu emigracji narodowości rosyjskiej; – uwiedzenie w maju 1984 i naklonienie na początku sierpnia do szpiegostwa na rzecz KGB oficera FBI Richarda Millera; – pozyskanie od Millera tajnych dokumentów (w tym m.in. podręcznika kontrwywiadu FBI oraz corocznego raportu, tzw. PIRG, określającego amerykańskie potrzeby wywiadowe na całym świecie) w zamian za kwotę 15 000 \$ w gotówce, 50 000 \$ w złocie oraz usługi seksualne; – w dniu 15 lipca 1985 skazana na 18 lat więzienia;</p>
<p>Nikołaj OGORODNIKOW (ob. ZSRR, późn. Stanów Zjednoczonych)/ur. 1933/ b.d./ b.d./ 1973 (4)</p>	<p>– pakowacz mięsa/West Hollywood (1973 – październik 1984); ur. 1933/ b.d./ b.d./ 1973 (4)</p>	<p>– werbunek przez 1. Zarząd Główny KGB/ 1980 – 3.10.1984 (agent); – prowadzony przez oficerów 1. Zarządu Głównego KGB za pośrednictwem agentki KGB Świetlany Ogorodnikowej; – aresztowany przez FBI w Los Angeles w dniu 2 października 1984;</p>	<p>– wyszukiwanie potencjalnych kandydatów do werbunku wśród osób z kręgu emigracji narodowości rosyjskiej; – w dniu 26 czerwca 1985 skazany na 8 lat więzienia;</p>

* W zestawieniu nie uwzględniono tych osób, które zamierzały nawiązać kontakt, nawiązały go, bądź nawet podjęły współpracę z oficerami wywiadu KGB, lecz nie zdały jeszcze przekazać żadnych tajnych dokumentów i informacji przed aresztowaniem ich przez cywilne lub wojskowe służby kontrwywiadu (np. Iwana Rogalski⁷ego, który w styczniu 1977 roku usiłował pozyskać, a następnie przekazać tajne dokumenty oficerowi

KGB, Jewgienijowi Karpowowi, w Nowym Jorku). Zob. szerzej: R. Hanley, *Accused Soviet Spy Known as a Drifter*, „The New York Times”, 9 I 1977, s. 31. Ponadto, przedmiotem analiz nie byli imigranci, którzy po otrzymaniu amerykańskiego obywatelstwa prowadzili działalność agenturalną poza terytorium Stanów Zjednoczonych (np. Swietłana Tumanowa, realizująca zadania na rzecz I. Zarządu Głównego KGB w latach 1978–1987, jako sekretarka w U.S. Army Foreign Language Training Center w Monachium). Zob. szerzej: *Espionage Cases 1986–1987*, U.S. Department of Defense, <https://www.dhra.mil> (17.08.2022).

Źródła:

- (1) J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Warszawa 1991, s. 66–68; I. Greig, *The Communist Challenge to Africa. An Analysis of Contemporary Soviet, Chinese and Cuban Policies*, Richmond 1977, s. 126–127; V. Sakharov, U. Tosi, *High Treason*, New York 1981, s. 217–218; *Казноуецкй Анатолий Серафимович*, Белое Духовенство, <http://ortho-rus.tk> (21.07.2022); *Промоуеуей Анатолий Казноуецкй*, Саит храма Адриана и Наталии в Бабушкине г. Москвы, <https://adrian-i-natalia.ru> (28.07.2022).
- (2) *A Counterintelligence Reader. Volume Three: Post-World War II to Closing the 20th Century*, red. F. Rafalko, Washington D.C. 1998, s. 260–261; E.E. Asbury, *F.B.I. Holds 2 as Soviet Spies: Jewel Cutter and Mathematician*, „The New York Times”, 28 VI 1975, s. 59; H. Rositzke, *KGB: The Eyes of Russia*, New York 1981, s. 191; N. Polmar, T. Allen, *Księga szpiegów. Encyklopedia*, Warszawa 2000, s. 146; W.L. Minnick, *Spies and Provocateurs. A Worldwide Encyclopedia of Persons Conducting Espionage and Covert Action 1946–1991*, Jefferson–London 1992, s. 172–173; *Espionage Cases 1975–2004. Summaries and Sources*, Monterey 2004, s. 10–11; N. West, *Games of Intelligence. The Classified Conflict of International Espionage*, New York 1989, s. 58; *idem*, *Historical Dictionary of Cold War Counterintelligence*, Lanham–Toronto–Plymouth 2007, s. 256; *USSR Facts & Figures Annual*, vol. 9, 1985, red. J.L. Scherer, Gulf Breeze 1985, s. 385.
- (3) *United States of America, Plaintiff-Appellee, v. Richard W. Miller, Defendant-Appellant* (No. 86-5200), OpenJurist, <https://openjurist.org> (29.07.2022); A. Verbitzky, D. Adler, *Sleeping with Moscow. The Authorized Account of the K. G. B.'s Bungled Infiltration of FBI by Two of the Soviet Union's Most Unlikely Operatives*, New York 1987, s. 7, 10–24; *A Counterintelligence Reader: Volume Three...*, s. 272–273; W. Overend, *Ogorodnikova Gets 18 Years for Spying, Thanks Her Lawyers*, Los Angeles Times, <https://www.latimes.com>, 16.07.1985 (30.07.2022); H. Romerstein, S. Levchenko, *The KGB Against the Main Enemy. How the Soviet Intelligence Service Operates Against the United States*, Lexington–Toronto 1989, s. 287–288; *Annual Report of the Attorney General of the United States 1985*, Washington D.C. 1986, s. 45; W.R. Corson, R.T. Crowley, *The New KGB. Engine of Soviet Power*, New York 1985, s. 39; R. Kessler, *The FBI. Inside the World's Most Powerful Law Enforcement Agency*, New York 1993, s. 255–256; *idem*, *Spy vs. Spy. Stalking Soviet Spies in America*, New York 1988, s. 105; N. Polmar, T. Allen, *op. cit.*, s. 419–420; W.L. Minnick, *op. cit.*, s. 31–32; N. West, *Games of Intelligence...*, s. 59; *idem*, *Historical Dictionary...*, s. 250.
- (4) A. Verbitzky, D. Adler, *op. cit.*, s. 7, 12, 16; *A Counterintelligence Reader. Volume Three...*, s. 272–273; *Annual Report of the Attorney General...*, s. 45; H. Romerstein, S. Levchenko, *op. cit.*, s. 287–288; W.R. Corson, R.T. Crowley, *op. cit.*, s. 391; N. Polmar, T. Allen, *op. cit.*, s. 419–420; W.L. Minnick, *op. cit.*, s. 166; *Espionage Cases 1975–2004...*, s. 31–32; N. West, *Games of Intelligence...*, s. 59; *idem*, *Historical Dictionary of Cold War...*, s. 250.

Jak wynika z powyższego zestawienia, imigranci działający w charakterze osobowych źródeł informacji na rzecz 1. Zarządu Głównego KGB koncentrowali swoje działania na czterech obszarach:

- pozyskiwania informacji objętych klauzulą tajności (działalność Sarkisa O. Paskaliana),
- kontrwywiadu zagranicznego (działalność Swietłany N. Ogorodnikowej),
- rozpracowywaniu środowisk emigrantów przybyłych ze Związku Radzieckiego (działalność
- Nikołaja Ogorodnikowa, Swietłany Ogorodnikowej oraz Anatolija S. Kaznowieckiego),
- prowadzeniu tzw. działań aktywnych⁶ (działalność Anatolija Kaznowieckiego).

Pozyskiwanie informacji należy do podstawowej i najszerzej rozpowszechnionej funkcji każdej służby wywiadu zagranicznego. Przy czym – ze względu na fakt, iż Stany Zjednoczone należały do wąskiego grona najwyższej rozwiniętych państw świata, w których znaczna część danych była dostępna publicznie i łatwa do zweryfikowania w różnego rodzaju otwartych źródłach – najbardziej wartościowe były informacje objęte klauzulą tajności. Przypadek Paskaliana wskazuje, że agent nie musiał być bezpośrednio zatrudniony w instytucji, w której istniał dostęp do tego typu dokumentów, co wiązało się z uprzednim przejściem procedury sprawdzeniowej, upoważniającej do korzystania z ich treści. Wystarczy, że wykorzystał zaufanie innego Ormianina pracującego w analogicznym miejscu i – bez jego wiedzy – fotografował poufne dokumenty, przekazując klisze oficerom prowadzącym z KGB, którymi byli – w celu lepszego zabezpieczenia operacji – także Ormianie. Choć upubliczniono krótką charakterystykę tylko jednego dokumentu, to – ze względu na wysoką karę, którą orzeczono wobec Paskaliana – można domniemywać, że takich dokumentów i innych danych pozyskanych ustnie mogło być więcej.

Niewątpliwie jednak to działalność Swietłany Ogorodnikowej przysporzyła amerykańskim służbom specjalnym najwięcej kłopotów. Ze względu na swą wyjątkowo atrakcyjną urodę zdołała bowiem uwieść i skłonić do przekazywania tajnych dokumentów (w zamian za korzyści

⁶ Środki aktywne (*активные мероприятия*) – to specyficzne operacje służb wywiadowczych, które mają na celu uzyskanie efektywnego wpływu na żywotne sfery życia politycznego innych państw. Zalicza się do nich przedsięwzięcia: propagandowe, dezinformacyjne, podejmowane przez tzw. agenturę wpływu oraz destabilizujące system polityczno-społeczny tychże państw poprzez organizowanie rozmaitych demonstracji (protestów, strajków itp.) czy aktów terroru (sabotażu, zamachów terrorystycznych, zabójstw politycznych itp.). Zob. szerzej: J.H. Larecki, *Wielki leksykon tajnych służb świata*, Warszawa 2017, s. 675.

materialne i seksualne) oficera pionu kontrwywiadu FBI, Richarda Millera, co – mimo że trwało (do chwili wykrycia tego faktu przez Amerykanów) zaledwie około trzech tygodni – było o tyle wyjątkowym zjawiskiem, że stał się on pierwszym funkcjonariuszem w historii tej służby (utworzonej w 1908 roku) skazanym za szpiegostwo, choć jego pierwotnym zamiarem był werbunek Ogorodnikowej ze względu na jej nader aktywną działalność na styku radzieckich imigrantów oraz konsulatu generalnego ZSRR w San Francisco. Oczywiście, Ogorodnikowa także pozyskiwała od Millera dokumenty, jednak mieszczące się nie w zakresie klasycznego wywiadu, lecz w ramach kontrwywiadu zagranicznego (czyli pozyskiwania danych na temat – pozostających w obszarze zainteresowań pionu kontrwywiadu 1. Zarządu Głównego KGB – służb specjalnych innych państw), co *de facto* upodabnia wysoki poziom prowadzonych przez nią przedsięwzięć operacyjnych do kadrowego oficera wywiadu.

Ponadto, Ogorodnikowa wraz z mężem, Nikołajem, jak i duchowny cerkwi prawosławnej, Anatolij Kaznowiecki – wykonywali typowe dla agentów wywodzących się lub działających w kręgach emigranckich zadania polegające na szeroko pojętym rozpoznaniu, badaniu opinii i nastrojów, wreszcie wyszukiwaniu potencjalnych kandydatów do werbunku wśród osób z kręgu radzieckiej emigracji (zawężonej tutaj do emigrantów narodowości rosyjskiej). Z kolei Kaznowiecki – ze względu na swój uprzywilejowany status społeczny – był wykorzystywany do rozpowszechniania opinii zbieżnych z zasadniczymi tezami radzieckiej propagandy, nakierowanych na stałą krytykę polityki państw zachodnich i wspieranie priorytetowych celów radzieckiej polityki zagranicznej.

Wspomniane cztery zasadnicze obszary działalności wywiadowczej dobrze odzwierciedlają ówczesne priorytety 1. Zarządu Głównego KGB w zakresie wykorzystania radzieckich emigrantów do osiągnięcia założonych celów operacyjnych.

Nowe możliwości wykorzystania emigrantów po upadku Związku Radzieckiego

Zrzucenie komunistycznego jarzma, skutkujące istotnymi zmianami społeczno-gospodarczymi i otwarciem się na świat – utworzonej w grudniu 1991 roku – Federacji Rosyjskiej, doprowadziły początkowo do spadku intensywności wykorzystania emigrantów do celów wywiadowczych w Stanach Zjednoczonych, jednak już od połowy lat 90. amerykańskie służby specjalne zdołały zebrać co najmniej poważne poszlaki wskazujące na powiązania – dynamicznie rozwijających się, także za oceanem – niektórych rosyjskich grup przestępczości zorganizowanej z rosyjskimi

szługami specjalnymi, w tym z rosyjskim wywiadem cywilnym – Sługą Wywiadu Zagranicznego (*Служба Внешней Разведки – СВР*).

W opracowanym w 1997 roku, pod przewodnictwem byłego dyrektora FBI – Williama H. Webstera, raporcie prestiżowego waszyngtońskiego Centrum Studiów Strategicznych i Międzynarodowych na temat rosyjskiej przestępczości zorganizowanej, stwierdzono m.in.: „W grudniu 1996 roku, były szef CIA – R. James Woolsey ostrzegł, że obecni i byli urzędnicy rosyjskiej SWR – następczyni wywiadu zagranicznego KGB, jak również urzędnicy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Ministerstwie Obrony «są ściśle powiązani [oryg. – *are very much in bed*]]» z rosyjskimi zorganizowanymi grupami przestępczymi”⁷. Dodał także: „Jeśli natkniesz się na Rosjanina ubranego w garnitur za 2000 dolarów i buty Gucci, który powie, że jest z firmy handlowej i chce zorganizować z tobą wspólne przedsięwzięcie, na przykład w zakresie eksportu ropy naftowej, istnieje uzasadniona szansa, że jest tym, za kogo się podaje, uzasadniona szansa, że jest członkiem zorganizowanej rodziny przestępczej i uzasadniona szansa, że jest oficerem SVR pod nieoficjalną przykrywką”⁸.

Obecnie trudno stwierdzić, jaki wpływ na pozyskanie tych informacji miało aresztowanie przez FBI w czerwcu 1995 roku w Nowym Jorku Wiaczesława Iwankowa. Aresztowany co najmniej od marca 1992 roku sprawował kontrolę nad wszystkimi rosyjskimi grupami przestępczości zorganizowanej w Stanach Zjednoczonych. Iwankowa po 9 latach aresztu deportowano do Rosji, gdzie został u niewinniony⁹.

Zakończenie

Fala radzieckich emigrantów doby *détente*, którzy trafili do Stanów Zjednoczonych w latach 1971–1984, była największą pod względem wielkości co najmniej od chwili nawiązania przez oba państwa stosunków dyplomatycznych w 1933 roku, a dodatkowo mniej krytycznie nastawioną do ZSRR niż poprzednie. Dzięki swej skali i bardziej neutralnemu nastawieniu stała się instrumentem wpływającym na zwiększenie możliwości wywiadu zagranicznego KGB zwłaszcza w zakresie: pozyskiwania informacji objętych klauzulą tajności, kontrwywiadu zagranicznego, rozpracowywania środowisk emigrantów oraz prowadzenia tzw. działań aktywnych. Działania operacyjne prowadzone za pośrednictwem radzieckich emigrantów prowa-

⁷ *Russian Organized Crime: Global Organized Crime Project*, Washington D.C. 1997, s. 207.

⁸ *Ibidem*, s. 212.

⁹ S. Raab, *Reputed Russian Crime Chief Arrested*, „The New York Times” z 9.06.1995, s. B-3.

dziły niekiedy do spektakularnych sukcesów, np. werbunku Richarda Mille-
ra, pierwszego funkcjonariusza w historii FBI skazanego za szpiegostwo.
Upadek Związku Radzieckiego doprowadził do nowych form współdziałania
rosyjskich emigrantów z rosyjskimi służbami wywiadowczymi m.in.
w ramach niektórych grup zorganizowanej przestępczości.

Bibliografia

- A Counterintelligence Reader. Volume Three: Post-World War II to Closing the 20th Century*, red. F. Rafalko, Washington D.C. 1998.
- Asbury E.E., *F.B.I. Holds 2 as Soviet Spies: Jewel Cutter and Mathematician*, „The New York Times”, 28 VI 1975.
- Barron J., *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Warszawa 1991.
- Basket III: Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings Eleven Years After Helsinki*, Washington D.C. 1987.
- Казновецкий Анатолий Серафимович, Белое Духовенство, <http://ortho-rus.tk> (21.07.2021).
- Corson W.R., Crowley R.T., *The New KGB. Engine of Soviet Power*, New York 1985.
- Emigrations of Soviet Jews*, Washington D.C. 1976.
- Espionage Cases 1975–2004. Summaries and Sources*, Monterey 2004.
- Espionage Cases 1986–1987*, U.S. Department of Defense, <https://www.dhra.mil> (17.08.2022).
- Greig I., *The Communist Challenge to Africa. An Analysis of Contemporary Soviet, Chinese and Cuban Policies*, Richmond 1977.
- Hanley R., *Accused Soviet Spy Known as a Drifter*, „The New York Times” z 9.01.1977.
- Hassell J.E., *Russian Refugees in France and the United States between the World Wars*, Philadelphia 1991.
- Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957. A Statistical Abstract Supplement*, Washington D.C. 1960.
- Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1970. Part 1. Bicentennial Edition*, Washington D.C. 1975.
- Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings and Recommendations Seven Years After Helsinki*, Washington D.C. 1982.
- Казновецкий Анатолий Серафимович, Белое Духовенство, <http://ortho-rus.tk> (21.07.2021).
- Kessler R., *Spy vs. Spy. Stalking Soviet Spies in America*, New York 1988.
- Kessler R., *The FBI. Inside the World's Most Powerful Law Enforcement Agency*, New York 1993.
- Larecki J.H., *Wielki leksykon tajnych służb świata*, Warszawa 2017.
- Lazin F.A., *The Struggle for Soviet Jewry in American Politics. Israel versus the American Jewish Establishment*, Lanham 2005.
- Mikkonen S., *Exploiting the Exiles: Soviet Émigrés in U.S. Cold War Strategy*, „Journal of Cold War Studies”, 2012, vol. 14, no. 2.
- Minnick W.L., *Spies and Provocateurs. A Worldwide Encyclopedia of Persons Conducting Espionage and Covert Action 1946–1991*, Jefferson–London 1992.
- Pawlikowicz L., *Aparat centralny i Zarząd Główny KGB jako instrument realizacji globalnej strategii Kremla 1954–1991*, Warszawa 2013.

- Polmar N., Allen T., *Księga szpiegów. Encyklopedia*, Magnum, Warszawa 2000.
- Протоиерей Анатолий Казновецкий, Сайт храма Адриана и Наталии в Бабушкине г. Москвы, <https://adrian-i-natalia.ru> (28.07.2022).
- Raab S., *Reputed Russian Crime Chief Arrested*, „The New York Times” z 9.06.1995, s. B-3.
- Report to the Congress of the United States on Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe. Findings and Recommendations Two Years After Helsinki*, Washington D.C. 1977.
- Romerstein H., Levchenko S., *The KGB Against the Main Enemy. How the Soviet Intelligence Service Operates Against the United States*, Lexington–Toronto 1989.
- Rositzke H., *KGB: The Eyes of Russia*, New York 1981.
- Russian Organized Crime: Global Organized Crime Project*, Washington D.C. 1997.
- Sakharov V., Tosi U., *High Treason*, New York 1981.
- Soviet Jewry*, Hearings before the Subcommittee on Europe of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives Ninety-Second Congress, First Session, November 9 and 10, 1971.
- The Helsinki Process and East West Relations: Progress in Perspective. A Report on the Positive Aspects of the Implementation of the Helsinki Final Act, 1975–1984*, Washington D.C. 1985.
- Tolts M., *A Half Century of Jewish Emigration from the Former Soviet Union: Demographic Aspects*, Davis Center for Russian and Eurasian Studies, on 20 November 2019, <https://daviscenter.fas.harvard.edu> (8.08.2022).
- United States of America, Plaintiff-Appellee, v. Richard W. Miller, Defendant-Appellant (No. 86-5200)*, OpenJurist, <https://openjurist.org> (29.07.2022)
- USSR Facts & Figures Annual*, vol. 9, 1985, red. J.L. Scherer, Gulf Breeze 1985.
- Verbitzky A., Adler D., *Sleeping with Moscow. The Authorized Account of the K.G.B.'s Bungled in Filtration of FBI by Two of the Soviet Union's Most Unlikely Operatives*, New York 1987.
- West N. [Allason R.], *Games of Intelligence: The Classified Conflict of International Espionage*, New York 1989.
- West N. [Allason R.], *Historical Dictionary of Cold War Counterintelligence*, Lanham–Toronto–Plymouth 2007.

The use of Soviet émigrés of the “détente” era in the practice of the activities of the 1st Chief Directorate of the KGB and contemporary reminiscences of this phenomenon. The casus of the United States of America

Abstract

The article – on the basis of American official and court documents (relating to four documented cases of espionage between 1975 and 1991) and using empirical, quantitative and comparative methods – for the first time comprehensively analyses the activities carried out for the benefit of the KGB foreign intelligence service by emigrants from the USSR who arrived in the United States between 1971 and 1984. In addition to describing the scale and peculiarities of the aforementioned migration wave, the four main directions of their operational work are presented, as well as the development of new forms of interaction between Russian emigrants and the new Russian intelligence services after 1991.

Keywords: intelligence, emigrants, espionage, USA, USSR